

מחשבות מן הפריפריה: על דקדוק הפה והאוזן מאת עוזי אורנן במהדורתו המחודשת

מבוא: על הספר

ספרו של עוזי אורנן *דקדוק הפה והאוזן* נכתב במקור לפני למעלה משבעים שנה. אורנן, שהוגלה לאריתריאה על ידי הבריטים בשל פעילות מחתרנית בארגון הצבאי הלאומי, התנדב להורות דקדוק במחנות המעצר בס ישוב בין 1944 ו-1948. במחנה גילגיל שבקניה הדפיסו העצירים ב-1947 על מכוונת דפוס אותה שכרו לצורך הנפקת מסמכים מזוייפים את המהדורה הראשונה של הספר לו קרא אורנן *דקדוק הפה והאוזן: ספר לימוד לדוברי עברית*. הספר הופיע במשך השנים במספר מהדורות מקוצרות כספר לימוד תחת הכותרת *דקדוק הפה והאוזן לתלמיד*, ובמהדורתו הנוכחית והמורחבת *דקדוק הפה והאוזן* (2016).¹

למהדורה המקורית של הספר צירפה ועדת התרבות של המחנה את ההצהרה הבאה: "אין אנו יודעים אם שיטת המחבר בתורת הניקוד תתקבל על דעת המדקדקים והמומחים בארץ ישראל, אולם העובדה, שקרוב למאתיים איש מאנשי המחנה עברו את הקורסים לדקדוק עברי לפי שיטתו ובהדרכתו של המחבר, והודות לכך הרחיבו וביססו את ידיעותיהם בשפה העברית, עובדה זו ראוייה לציון ומעידה על יעילות השיטה."² המסירות והאהבה לשפה העברית, "שפתנו, הגבירה היפה," מאפיינות את פעילותו רבת השנים של אורנן,³ ו"יעילות השיטה" היתה ונשארה הגורם המאחד את גישתו הפדגוגית והבלשנית. ידועה בהקשר זה בחוגי מורי הלשון היא שיטת הבסיסים באמצעותה הציע אורנן לגשת להבנת מערכת הפועל, אך את ההתחקות אחר "שיטה" ניתן למצוא בעקבות בעבודתו, וראו מאמרים כ"כללים שגויים ויוצאים מן הכלל מיותרים" (2015); "שיטת התכונות המבחינות בתורת ההגה של העברית" (1996); "שיטת ניתוח מבני של דימויים ביצירות ספרותיות" (1962), ואחרים.⁴

מאמרי ביקורת על הספר הופיעו במספר מקומות, בכללם מאמרו של נמרוד שתיל שהופיע בגיליון 2017 של Hebrew Higher Education.⁵ כשנשלח אלי הספר על ידי בית ההוצאה לאור בכוונה שאכתוב עליו סקירה, שאלתי את עצמי מה אני יכולה לחדש, שאלה שנתחדדה לאחר שקראתי מאמרים קודמים שנכתבו על הספר ותגובות של אורנן לאותם המאמרים, ובכולם עולות במפורש השאלות למי הוא מיועד, ולמי יביא או לא יביא תועלת. סקירה זו היא פרי הניסיון למקם את עצמי בקרב קהל היעד של *דקדוק הפה והאוזן*, להגדיר מקום זה, ולהסביר כיצד הוא מכתוב את גישתי לספר. זוהי, אם כך, סקירה בעלת אופי אישי, אך אפשר שחברי למקצוע, מורי השפה בארצות הברית, ימצאו בה הדים לנסיונם כלומדים, כקוראים, או כחברים בקהילה של פרקסיס,

¹ עוזי אורנן. 2016. *דקדוק הפה והאוזן*. ירושלים: מאגנס.

² נילי אושרוב. 2015. *יוצא מן הכללים עוזי אורנן סיפור חיים*. ירושלים: כרמל. 21.

³ ר' עוזי אורנן, *דקדוק הפה והאוזן*, עמ' יב-יג: "נעים לי להיווכח ששנים כה רבות אחרי המהדורה הראשונה הגעתי ליום זה, שיכול אני להציע בו נוסח חדש לחומר ישן, מעין חידוש האדרת לאותה הגברת – שפתנו, הגבירה היפה."

⁴ עוזי אורנן ולביאה פיורקו. 1972. *נטיית הפועל בתיאור חדש: שיטת הבסיסים*. ירושלים: האוניברסיטה העברית - היחידה להוראת עברית לדוברי שפות זרות; עוזי אורנן. תשע"ה. *כללים שגויים ויוצאים מן הכלל מיותרים*. *לשוננו* עז, א 99-115; עוזי אורנן. תשנ"ו. שיטת התכונות המבחינות בתורת ההגה של העברית, *מחקרים בלשון* ז 192-163; עוזי אורנן. תשכ"ב. שיטת ניתוח מבני של דימויים ביצירות ספרותיות. *לשוננו* כו, א. 40-47.

⁵ נמרוד שתיל. 2017. "דקדוק הפה והאוזן מאת עוזי אורנן, ירושלים, מאגנס, 2016". *Hebrew Higher Education* 19. 211-214.

מושג בו אני משתמשת בעקבות ונגר ולאווה.⁶ וכאן המקום לומר שהספר אינו מיועד לעבודה עם קהל היעד שלנו, לומדי העברית כשפה זרה: הוא מיועד לדוברים ילידים המחוברים ללשונם ויכולים להגיע לתובנות מתוך התבוננות בדרך בה הם עצמם משתמשים בלשון. אורנן אומר זאת במפורש בהקשר ההבחנה בין גישה סינכרונית ודיאכרונית לתיאור תופעות בלשון: "במהדורה זו אנו מתבוננים בתופעות הקיימות בעברית של ימינו ומנצלים את שליטתנו של הקורא בשפה העברית כמעט בלי צורך להסתמך על השערות של התפתחויות בימי קדם." (י) ובהמשך, בהרחבה מהדובר היחיד לסביבתו: "העיון מעוגן בלשון ימינו, והוא כולל הערות המבחינות בין כללי הניקוד מכאן ובין השימוש הממשי בלשון ימינו מכאן. עיון כזה מתאים לחברה שלנו, דוברת העברית כשפה יחידה או עיקרית..." (יא). אורנן מקפיד לטעון שאין לבחון את הספר באמצעות מה שאינו מתיימר לעשות ("מי שיבקר את ספרי, הייתי מצפה שישה לנגד עיניו את מטרת הספר הזה והתיזה המוצהרת בו ולא יחפש מה שלדעת מחבר הספר אינו כרוך כלל בתכלית ההוראה...").⁷ דברי כאן, אם כך, אינם בנויים על נסיוני בהוראת הלשון, שאינו מתאים לתכלית המוצהרת של הספר, ונשענים בראש ובראשונה על הדרך בה אני מתקשרת אליו כקוראת. ואפילו כאן עולה בי היסוס כלשהו, שהרי עיון ה"מתאים לחברה שלנו, דוברת העברית כשפה יחידה או עיקרית" מציב קוראת כמוני, המנותקת, פיזית, כבר למעלה משלושים שנה מאותה ה"חברה שלנו", במקרה הטוב בפריפריה של קהילת הפרקסיס אותה מעמיד המחבר לנגד עיניו.

למי מיועד הספר?

ההערכה לפועלו רב השנים של אורנן, לחדשנותו, ולמסירותו לשפה היא מוטיב המאחד את כל שנכתב על הספר, ואין ספק לגבי ההתרגשות שליוותה את הופעתו. העיון בספר והדיון בו עומדים במידה רבה בסימן כפל מטרות, וזאת בשל הדרך בה ניגש אליו המחבר עצמו: אורנן מציג את הספר במילים: "הספר בנוי לקריאה כמבוא לתורת ההגה ולתורת הצורות של העברית, אך הוא יכול לשמש גם את המעוניינים באימוני ניקוד, והטקסטים לעיון ואימון עשויים לשמש כתרגילים מעשיים לניקוד. הם יוכלו אפוא לשרת כל קורא, בין שהוא מעוניין בידע מעשי של הניקוד בין שהוא מעוניין בידע בלשני ותאורטי." (י) כפל המטרות הוא העומד במרכז הביקורת שליוותה את הספר: שתיל מפריד בסקירתו בין הצד הדידקטי לבין הצד הבלשני של הספר, טוען שהספר "הפך מספר דידיקטי ללימוד העברית הקלסית לדידקטי פחות ולבלשני יותר" (שתיל 213), ומוצא בו בעייתיות הן כספר שימוש מעשי להוראה והן בהנחת היסוד שלו: "הספר בנוי על השקפה ייחודית בדבר המבנה ההגאי ולעתים גם הצורני של העברית, שאינה מקובלת על רוב החוקרים

⁶ אטיין ונגר וז'אן לאווה טבעו את המונח "קהילות של פרקסיס" או "קהילות עשייה" (Communities of Practice) בהתייחסות לקבוצות אנשים העוסקים בלמידה משותפת בקונטקסט של תחום עניין משותף, מחויבות משותפת, ופעילויות המקדמות מטרות משותפות ובנויות לתוך זהותם. להבנתם, אנשים קשורים ליותר מקהילה אחת, אם כחברים בליבת הקהילה ואם כחברים פריפריאליים, וקשרים אלה דינמיים ומשתנים לאורך זמן. ראו:

Étienne Wenger.1998. *Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁷ עוזי אורנן בתגובה למשה פלורנטיין. תשע"ז. על ספרו של ע' אורנן, דקדוק הפה והאוזן, הוצאת מאגנס, 2016. 242 ע'. קתריס 26. 189-175. התגובה, בסגנון "ביקורת הביקורת" נוסח קתריס, כלולה במסר מאורנן אליי, 3.27.2018, ועתידה להתפרסם באחד הגיליונות הבאים של קתריס.

בימינו. " (שתיל 214)⁸ מאמרו של משה פלורנטין מתמקד בחולשות שהוא מוצא במהדורה המחודשת של הספר הן כמבוא בלשני והן כספר לימוד. הוא סוקר את הפרקים אחד לאחד מפרספקטיבה זו, ומסכם: "בגלל מבנה הספר, שאינו שקוף כלל וקשה מאוד לעקוב אחר ענייניו, ובגלל תוספותיו שאינן נוגעות לענייני הניקוד עצמם, איבד הספר במידה רבה את יכולתו להיות ספר המעניק את יסודות הניקוד או את יסוד הדקדוק לתלמיד... חולשת דקדוק הפה והאוזן כספר המבקש להיות 'מבוא בלשני מקיף ומפורט ללשון העברית בתחומי תורת ההגה ותורת הצורות' נובעת בעיקר לא ממה שיש בו, אלא ממה שאין בו. עניינים רבים האמורים להידון במבוא בלשני מקיף חסרים בו לגמרי, עניינים אחרים נדונים בו באופן שטחי וחסר." (פלורנטין 189).

צביה ולדן ניגשת לספר מזווית שונה, ומציגה אותו באמצעות שבכת הצירים עליה הוא נשען: הבחנה בין התבוננות סינכרונית ודיאכרונית, הבחנה בין נתונים תצפיתיים ותיאורטיים הקיימים עבורנו בשפה, והבחנה בין הכתב הקווי לבין הכתב העברי הרב-ערוצי.⁹ שאלת היסוד של ולדן היא "האם בכלל נחוץ, שווה וכדאי להקדיש כיום שעות רבות כל כך כדי ללמוד לנקד, ואם כן, כיצד לעשות זאת?", ומסקנתה היא שלא כך הדבר אלא במקרים חריגים. "דקדוק הפה והאוזן", היא טוענת, "שוב אינו מתאים לשמש ספר לימוד לדור העכשווי של דוברי העברית. לא רק האדרת חדשה, גם הגברת אחרת. אך לבלשנים ולמורים כדאי בהחלט ללגום ממנו. וכדרכו של יין ישן, גם כשמגישים אותו בקנקן חדש, עדיין אפשר להשתכר ממנו."¹⁰ גישה דומה לקהל היעד, מינוס ה"כדאי בהחלט", מאפיינת את פלורנטין: "בבתי הספר התיכוניים שוב אין הניקוד האקטיבי חובה המוטלת על התלמיד, ועל לימודי הדקדוק היסודיים (וכן לימודי התחביר) ויתרו גם המחלקות לספרות עברית ולמקרא במוסדות להשכלה גבוהה... החוגים ללשון העברית במוסדות להשכלה גבוהה הם בתי היוצר הבלעדיים לאותה מלאכה קשה. ספר שתפקידו לחשוף את רזי תורת הניקוד – להם, ורק להם, הוא עשוי בימינו." (פלורנטין, 178) גישתו של שתיל פחות החלטית: "לפנינו ספר ללימוד הדקדוק העברי הכתוב בבהירות מעוררת השתאות ומכיל הסברים יפים, שיכולים להביא תועלת בהוראת הדקדוק והניקוד התקני לסטודנטים מישראל." (שתיל, 214) הספר אכן מכסה את הנושאים בהם מתמקדות בחינות הבגרות במתכונתן הנוכחית (שם המספר; נטיית מילות היחס ושימוש במילות היחס הנכונות; מערכת השורשים; הבניינים ומשקלי שמות; צורנים וגזירה – דרכי תצורת מילים), ונושאים רבים אחרים הבנויים לתוך תוכניות ההוראה בחוגים ללשון, אך ככלל לא נראה שכותבי הביקורות הנזכרים יבחרו לאמצו כספר לימוד ברמת התיכון או האוניברסיטה – במפורש או שלא במפורש הם מייחדים אותו לקבוצה מצומצמת של קוראים מבוגרים שלהם עניין מיוחד, אישי או

⁸ על כך מעיר אורנן: "הספר דידיקטי ללא פגם, אבל במהדורה החדשה חלק מהסברים הבלשניים התחזק, ולכן זה לא דידיקטי פחות אלא בלשני יותר בלבד." (מסר מאורנן אלי, 2.10.2018)

⁹ צביה ולדן. 18.1.2016. עוזי אורנן מעדכן את 'דקדוק הפה והאוזן'. הארץ.

<https://www.haaretz.co.il/literature/study/premium-1.3094497>

בספרה יוצא מן הכללים עוזי אורנן סיפור חיים מציעה נילי אושרוב גישה דומה: בהתייחסות לכלל ההברות שנפתחו אותו ניסח אורנן היא כותבת שנתגלמו בכלל זה שני צירים בלשניים: האחד הוא ההתחקות אחרי קדמוניות השפה (בגישה המקורית, ובגלגול מאוחר יותר התמקדות במצבים לשוניים תיאורטיים) לצורך הגילוי והניסוח של כלל אחיד לתופעה לשונית מורכבת ומגוונת, והשני הוא ניסוח כללים שיאפשרו לצפות את התנהגות השפה בעתיד, מה שהוביל את אורנן לחיבור בין בלשנות לבין מדעי המחשב. (17-18).

¹⁰ על כך מעיר אורנן: "תלוי מה רוצה האדם ללמוד. אם הוא מרגיש צורך להבין את הטקסט העברי המנוקד דורות רבים – עליו ללמוד את פשר הניקוד, שהוא ממש אותו הניקוד המוכר מאות שנים." מסר מאורנן אליי בתגובה לכתבתה של ולדן, 2.10.2018.

מקצועי, בניקוד, ולרשותם היכרות עם השפה על רבדיה ההיסטוריים ותרבותה לאורך הדורות.¹¹ מקומי כקוראת הוא, אכן, בין אלה.

על חויית הקריאה

דקדוק הפה והאוזן מתאפיין בדינמיקה המבוססת על תנועה מתמדת בתחומיה של שבכת הצירים אותה משרטטת ולדן. דינמיקה זו מאפיינת, להבנת, את גישתו המחקרית הרחבה של אורן והיא שהולכה אל כפל המטרות הנזכר לעיל. אפשר להרחיב את הסכימה אותה מציעה ולדן ולהוסיף לה את התנועה בין חוקי כתיבה המייצגים את השפה כשם שהיא מסורה בידינו בכתב, וחוקי קריאה שהם כללי הביצוע של פונמות; בין חוק התנועות וחוק ההברות הנפתחות;¹² בין טרנסקריפציה, שהיא תיעתוק לפי הנשמע (תעתיק הגיים) וטרנסליטרציה שהיא תיעתוק לפי הנראה לעין (תעתיק אותיות), ועוד. זוהי תנועה שטיבה שהיא מאתגרת ולעיתים מתוחה, וככזו תרמה ליצירת העניין אותו מצאתי בספר. ואין צורך להרחיק לתחומים תאורטיים או לפירוט כללים כדי לזהותה: המתח בו הבחנתי מיד בשלב העיון הראשון טמון בלשון בה משתמש אורן לאורך הספר כשהוא מפנה את דבריו, לסירוגין, אל ה"לומד" או אל ה"קורא", שתי ישויות שאינן זהות בהכרח. לא היה לי קשה לאתר את ה"לומדת" שבי: את תורת הניקוד לא רכשתי במסגרת לימודי הפורמליים אלא בשלב מאוחר הרבה יותר, ובשל צורך מעשי ומוגדר, כמי שחיברה ספרי לימוד והוציאה אנתולוגיה דו לשונית של שירת מלחמה שחייבה ניקוד מוקפד של הטקסט העברי.¹³ זו היתה, ועדיין הינה, למידה מתמשכת ולא בהכרח מאורגנת, ולא אחת עלתה בי המחשבה כשעסקתי בספר שאפשר שאופי הלמידה שלי היה שונה לו עמד לרשותי כבר בשנות התשעים. הבנה עמוקה של מערכת השם לפני שניגשים אל מערכת הפועל, חשיבה במונחים של הקבלה בין מעמדו של הפועל לבין זה של הנסמך בשם,¹⁴ וארגון החומר ב"מנות קטנות", למשל, אפשר שהיו מייעלים את מסעותי עם השפה הכתובה. הדרכה שיטתית במעבר בין צורות היחיד והרבים או בין השם עם ובלי

¹¹ אפשר להניח שאורן עצמו לא יפסול גישה מעין זו לחלוטין: ר' מאמרו: התעתיק לאותיות לטיניות בהוראת עברית, בו הוא מודה ש"סביר שמעטים מאוד מבין לומדי העברית בימינו יעסקו לאחר זמן בניקוד או בטקסטים עבריים מנוקדים, אבל כשהמורה או הספר מעוותים את הניקוד ועוקרים ממנו חלקים מרכזיים שלו, הם חוסמים גם בפני מעטים אלה כל דרך אפשרית לכבד טקסטים מנוקדים." (עמ' 1-2, <http://www.cs.technion.ac.il/~ornan/maamarim/taatiq-latini>)

¹² חוק התנועות (עמ' 21) קובע שבהברה פתוחה תנועה גדולה ובסגורה תנועה קטנה, וההיפך נוהג אם ההברה מוטעמת – חוק זה בנוי כולו על מצב ההברה כשהיא מתבצעת, כלומר המצב התצפיתי. חוק ההברות שנפתחו, אותו ניסח אורן כבר בשנות הארבעים בהתבסס על המצב התאורטי-הפונמי, מבחין בין הברה פונמית סגורה הנשארת סגורה גם בביצוע ובין הברה פונמית סגורה שבביצוע היא פתוחה – במצב זה תנועתה אינה משתנה (עמ' 48 והלאה). שיחות על איזה החוק השולט מופיעות במספר מקומות בספר (לדוגמה עמ' 49 בו מדבר אורן על הברות נפתחות בשמות סגוליים ש"חדלו להישמע לחוק ההברות הנפתחות ותנועתן השתנתה והותאמה לחוק התנועות"; חוקי סוף פסוק המעבירים פעלים ושמות שונים משליטתו של חוק התנועות לזו של חוק ההברות הנפתחות וההיפך בעמ' 211, ועוד).

¹³ ר' אסתר רייזן, *דפים ואתרים, עברית למתחילים ועברית לתלמידים בשלב הביניים*. האוניברסיטה של טקסס באוסטין 2000, 2001, 2006, ו- The Center for Middle Eastern Studies and the University of Texas Press, 1996.

¹⁴ מעמד הפועל, טוען אורן, כמעמד הנסמך – כשהוא בסוף הפסוק הוא ננקד כשם, ובכל מקום אחר הוא דומה לנסמך כיוון שהנסמך אף פעם אינו מופיע בסוף פסוק [הפועל נתפס כאילו הטעם של המבע השלם נמצא בשם שבא אחריו] 136; "ההנחה החבויה בעקרונות הניקוד היא שהטעם העיקרי במבע השלם יהיה במילה שאחרי הפועל" (139), וביתר הרחבה בעמ' 203-204. ועל כך מעיר אורן במאמרו: ניקוד ע"י מחשב: לקח בלשני *ספר אברהם אבן שושן*. ירושלים: קרית ספר. תשמ"ה. (76-67) שהתבוננות זו בפועל שמעמדו כמעמד הנסמך בשם היתה "בגדר מדרש שאין עמו שום מעשה, אבל הנה כאן בדקדוק המחשב באה התבוננות זו לידי ביטוי מעשי, שפתר חלק ניכר מן הבעיות, ובזאת אפשר את החוק ילעולם מלרע" בדקדוק המחשב. (74) ואת עניין הטעם הוא מסייג, כראוי, *בדקדוק הפה והאוזן*: "לצורך הבנת הניקוד בשם נסמך אנחנו אומרים שבנסמך אין טעם, אבל למעשה אפילו במסורת הניקוד, ובוודאי בדיבור שלנו, אין הגבלה כזאת." (77)

צורני הנטייה כדרך להבחנה בין תנועות ולזיהוי מכפלים, אסטרטגיה בה השתמשתי לעיתים קרובות אך בצורה בלתי מסודרת, אף היא היתה מסייעת. אך אלה הן השערות בלבד המבוססות על מצבים שאפשר שהיו נכונים לזמנם ואפשר שלא. לעמדתי כקוראת, לעומת זאת, מימד עכשווי ומוגדר.

כבר בשלב העיון הראשון הבחנתי שאני נוטה לעבור במהירות מהנרטיב התיאורטי לקטעי ה"לעיון ואימון" (המוצגים באמצעות "מוצע לכל הקוראים") ולהשקיע את תשומת לבי בעיקר בהם.¹⁵ עוד הבחנתי שלקריאתי מימד נוסטלגי מובהק, בו מעורבים היכרות רבת שנים עם פעולתו של אורן בתחום האקדמי והפוליטי, עניין מיוחד בנושא השימוש בתעתיק, והתרגשות בשל המפגש המחודש עם השפה העשירה אותה רכשתי בבית הורי. הספר, שמשפט התרגול הראשון שלו "נומה, נומה ילד רך, אל נא כלב, אל תנבח" (2) קנה את לבי מייד וסיפק שעות של קריאה מהנה.¹⁶ ולא אכזבו בהמשך משפטים כ"מפרש בודד מלבין באופק" (3), כותרת ספרו של ולנטין קטאיב שהוציאה ספריית פועלים בתרגומה של לאה גולדברג (1942)¹⁷; "שה וגדי. גדי ושה." (113 שורת הפתיחה לשירו של מתתיהו שלם; הנקודה המפרידה בין שני האיברים טוב היה לו הוחלפה בפסיק שבמקור); "גרגר לי וגרגר לך," (121, במקור "גרגר לך וגרגר לי" בשירו של ביאליק "ציפורים ודובדבן"); הסיפור על האב, הבן והחמור שהוא הקטע הארוך הראשון המופיע כתרגיל (123) וזכור לי היטב מימי ילדותי; "עדרי הצאן והבקר" (155), אולי מתוך "ערב בגליל" של רפאל קלצ'קין); "הבו לנו משקה" (186, כולו, ודאי, במלעיל), ורבים אחרים. היתה זו, על פי רוב, פגישה עם מכרים ותיקים מתחום השפה ותרבותה,¹⁸ שהובילה אותי לצלול אל תוך הקטעים לעיון ואימון, לאתגר את עצמי בניסיון לזהותם, לחלק להברות ולנקד פה ושם כדי לבחון את ידיעותי (ולא תמיד בהצלחה מלאה), ולהתעלם על פי רוב מהצורך להזכיר לעצמי מדי פעם מה בדיוק מתבקש הלומד לעשות בקטעים אלה ולהבין מיהו הלומד המסוגל לזהות אותם כחלק מעולמו הלשוני המוכר, מה שמתחייב מגישת היסוד של הספר. שתיל מתמודד עם שאלות אלה (213) וגם אני חזרתי אליהן מדי פעם. כשהגעתי, למשל, למילה "כרכים" בעמוד 67 עצרתי וזכרתי: כילדה צעירה נהגתי לבלות כמה מימי החופש הגדול בבית דודתו של אבי, פנינה. היא ובעלה אהרן היו קוראים מסורים של *לשוננו לעם*, ואני זוכרת אותם יושבים ליד שולחן האוכל העגול ודנים בענייני לשון. מרפסת דירתם, בבית רב קומות ברחוב עבאס בחיפה, השקיפה על צלע הכרמל עד לכיפת הזהב, ומרפסת בצד השני השקיפה על מפרץ חיפה. הגובה תמיד גרם לי לפחדים, אך אלה היו כאין וכאפס לעומת פחד הכישלון במבחני הלשון בהם היו מעמידים אותי. אני זוכרת היטב התפרצות של דודה פנינה כשהערתי פעם על משהו שהיה "נורא יפה" – מה נורא פה? זעקה. וגם את השאלה האם אני יודעת מהו פְּרָךְ – ידעתי להסביר שזוהי עיר. ואז באה הבחינה: ומהי צורת הרבים של כרך? פְּרָכִים, אמרתי. אסון! האכזבה והבוז זכורים לי עד היום: אם כך מה מבדיל

¹⁵ לדברי אורן "ברוב קטעי 'לעיון ואימון' הבאים לא ניתנות הוראות מה לעשות בהם. כוונתם היא בעיקר לשמש את המבקשים להתאמן בחלוקה להברות ובניקוד, וכל קורא יוכל כמובן להתאמן בהם בין בכתיבה ממשית בין בעיון בלבד. רק במקרים אחדים נוסף הסבר." (25)

¹⁶ זוהי שורת הפתיחה של שיר הערש "ילד רך". מילות השיר נכתבו על ידי פנינה הלפרין, אמו של אורן, והוא הולחן על ידי עמנואל עמירן (פוגצוב). השיר נכלל בספר *לילה טוב: מחרוזת שירי ערש* בעריכת מקס למפל, שיצא בהוצאת צבר (ללא תאריך), ושמור בידיי מימי ילדותי.

¹⁷ על פי שירו של מיכאל לרמונטוב "המפרש," "מפרש בודד מלבין באופק" בתרגומה של גולדברג.

¹⁸ ולדן מתארת אותם כ"דוגמאות מעשירות של צירופי מלים, חלקי פסוקים או אמרות מתיבתת התהודה של העברית על רבדיה השונים."

בין פְּרָךְ לבין פְּרָךְ? ככל שזכור לי, לא השתמשתי מעולם בדיבור או בכתב במילה פְּרָכִים פשוט משום שלא היתה נחוצה לי, ורק מקרה הוא שאני מודעת לצורת הריבוי הנכונה בשל אפיזודה מביכה מימי ילדותי, ויכולה לזהותה בלי ללמדה "בעל פה מתוך רשימה," כהמלצת המחבר (63). לא אחת עלתה בי התהייה אם הקורא או הלומד של היום ידע לבטא נכונה ולפרש צירופים כ"פארות הברוש מרוטות" (41) "המעקשים למישור" (67) "אל תירא מעבוד הכשדים" (143) "יפוצו מעינותיך חוצה" (145, 192) "כל מה שתראה – רש!" (187) "שְׁעִיר על רעהו יקרא" (191) ואפילו "ענה כסיל כאיוולתו" (147) – האם ידע הקורא שכאן יש להשתמש בציווי ולא בענת העבר? ¹⁹ ומדי פעם נתקלתי בצירופים לא מוכרים אליהם שמחתי להתוודע, כ"שתים כנגד שתיים ואחת יוצאת זנב" (117), משנה כלאיים פרק ד, בקונטקסט של מיפוי נטיעת גפנים). וחיכתי במפגש עם הדילוגים המסחררים שעושה אורנן מרובד לשוני אחד לרובד לשוני שונה לחלוטין [מ"רקב עצמות קנאה" (משלי יד ל) ל"בגן החיות צב ענקי" (155); מ"אל תהי קללת הדיוט קלה בעיניך" (מגילה ט"ו א) ל"כף מרק" (198); או מ"תוחלת ממושכה מחלה לב" (משלי יג יב) ל"לביבות טעימות" (203)]. והמורה שבי שמחה להבחין שאורנן מרשה לעצמו להשתמש בעיבודים של הביטוי המקורי לצורך התרגיל מבלי להיצמד לאותנטיות כערך מוחלט, גישה המקובלת עלי בעבודתי.

ומהספר עצמו חזרתי לקרוא בספרה של מירי דור *ביברו של עולם* שקסמו לא פג עד היום ומן הסתם עיצב את הדרך בה אני מדמה לעצמי בעלי חיים כ"לווייתן הגדול אשר בים" (69), הברווזן, או הֶטְטוּ (שלעולם יהיה שונה תכלית השינוי מהארמדילו בו אני נתקלת כ-road kill בדרכי טקסס). ²⁰ ומשם עברתי לספרה של אושרוב, זכרתי פרשיות רבות המופיעות בו, ולמדתי על אחרות אותן לא הכרתי. וגם אם לא היתה כוונת המחבר לעורר מסעות מעין אלה, מימד הזמן הטבוע בספר עצמו, בנסיבות חיבורו, ובחומרים שהוא מקיף טיבו שיעודד קוראים כמוני לפנות בכיוון זה ולהכיר בקסמו של הספר לפני שהם פונים לשאלה איזוהי העברית שעמדה לנגד עיניו של המחבר כבסיס לנרטיב התיאורי ולקטעי "לעיון ואימון," ומהו "הדקדוק הפנימי" של הקורא/הלומד לו מיועד הספר.

הפה, האוזן, והעין

בספר *קופסה שחורה* (1986) ממקם עמוס עוז את אחד מגיבוריו, בועז, צעיר חושני ופראי ("גדול מאוד מבחינה פיסיית ומצטיין בכוח גופני יוצא מן הכלל," 37), שיכולתו הלשונית מוגבלת בהבדל מזו של שלושת הוריו, אך חיבורו לאדמה שורשי והוא מתחקה בדרכו הייחודית אחרי מהותם של קשרי משפחה, כמי שקורא בספרו של אורנן:

פעם עיכבתי אותו ליד מחסן הכלים. שאלתי מה הוא קורא. בועז משך בכתפיו וענה באי חשק:
 "ספר. למה?"
 ביקשתי לדעת איזה ספר.
 "ספר שְׁפָה."
 כלומר?
 "דקדוק הפה והאוזן. לגמור עם הכתיב וכל זה."

¹⁹ אורנן משתמש במושג עֵנָת בהמשך לחידושים אותם הציע אחיו יונתן רטוש בהסתמך על השורש ע נ ת, לציון זמן דקדוקי (tense) וצורות כל-זמניות (עבר, הווה/בינוני, עתיד, ציווי, שם פועל ומקור, ושם פעולה).

²⁰ מירי דור, אחותו של אורנן, היתה משוררת וסופרת ילדים. ספרה *ביברו של עולם*, בו היא מתארת בעלי חיים שונים, הופיע ב-1948, וסיפוריו מקורם בדברים שסיפרה לאורנן הילד.

האם אפשר לקרוא "ספר שפה" כאילו הוא חומר קריאה להעביר בעזרתו את הזמן?
 "מלים וזה", הוא תורם לי את חיוכו האטי, "זה כמו להכיר אנשים. מאיפה הם באו. מי קרוב
 של מי. איך כל אחד מתנהג בכל מיני מצבים." (198)²¹

קטע זה מצוטט בחלקו בעמוד הכריכה האחורי של הספר יחד עם עדויות נוספות לייחודו של הספר ולהשפעתו של אורן על דורות של לומדים. ואכן, עוז היה בצעירותו תלמידו של אורן וודאי שהכיר את הספר, ואפשר להעלות מספר השערות לגבי השימוש שהוא עושה בו ולגבי המעבר אותו עושה בועז לקראת סוף הספר מקריאה ב*דקדוק הפה והאוזן* ללימוד הכתיב ויסודות התחביר בהדרכת אביו אלק (עוז 227). "לגמור עם הכתיב וכל זה" מתייחס בהקשרו המידי לסגנונו של בועז המאופיין בכתיב גרוע ובתחביר קלוקל. אך מעבר לכך אפשר שיש באיזכור *דקדוק הפה והאוזן* הפנייה אינטרטיקסואלית המשתמשת בספרו של אורן כקרב קפיצה אל "זנות הפה והאוזן" נוסח *מסילת ישרים* לרמח"ל. הקישור בין "זנות הפה והאוזן" וניבול פה וודאי שאין לו כל קשר ל*דקדוק הפה והאוזן*. אך קשר *לקופסה שחורה* קיים, והוא רחב הרבה יותר מההתייחסות לניבול פה כשלעצמו: בהתייחס לשמות רבה ט"ז, בו מוזכר האיסור על שתיית יין על ידי נזיר, מדבר הרמח"ל על הטקסט כעל משל למגע עם "אשה שאינה שלו":

ונמצא שעשתה התורה במצווה זאת של נזיר, מה שמסרה לחכמים שיעשו בשאר כל המצוות, למען דעת שזה רצונו של מקום. וכשאוסר לנו אחד מן האיסורים, ילמד סתום מן המפורש לאסור כל הקרוב לו. ועל זה הדרך אסרו בעניין זה של העריות כל מה שהוא ממינו של הזנות או הקרוב אליו, יהיה באיזה חוש שיהיה דהיינו, בין במעשה, בין בראיה, בין בדיבור, ואפילו במחשבה. "ומוסיף": בעניין הדיבור עם האשה, בהדיא שנינו (אבות פ"א): כל המרבה שיחה עם האשה גורם רעה לעצמו. ובשמיעה אמרו (ברכות כד): קול באשה ערוה. עוד בעניין זנות הפה והאוזן, דהיינו, הדיבור בדברי הזנות או השמיעה לדברים האלה, כבר צווחו ככרוכי ואמרו (ירושלמי תרומות פ"א): ולא יראה בך ערות דבר (דברים כג): ערות דיבור זה ניבול פה.²²

גיבורי *קופסה שחורה* שרויים במצב קיומי של "אשה שאינה שלו", הגברים שבו עסוקים, כל אחד בדרכו, ב"שיחה עם האשה", והפנייה אל אלק כנזיר מופיעה לאורך הספר. הזנות המיוחסת לאילנה, האישה, האם והאחות, על ידי בועז ואחרים, היא מוטיב מרכזי במערכת המתחים והשנאות העוברת כחוט השני לאורך *קופסה שחורה*, ואפשר לקשור מתחים אלה לעמדתו של עוז עצמו בנושא השפה יותר מאשר להשפעתו של אורן על דורות של לומדים: "אני לומד [את השפה העברית] כל ימי חיי, "כותב עוז, "לא משנן מילים דווקא, או את כללי התחביר וחוקי הניקוד. אלא מנסה לבלוש ולהבין את אהבותיה ושנאותיה. בעיקר, להבין מה היא שונאת ומה אינה מוכנה לסבול."²³ אם נכונה השערת לגבי החיבור שעושה עוז לדברי הרמח"ל כשהוא מעצב את גיבוריו ואת מערכת היחסים ביניהם, אולי מוטב היה לא לכלול את ההפנייה לעוז בעמוד הכריכה האחורי של הספר, ולהניח ל*דקדוק הפה והאוזן* לדבר בקולו שלו.

ההקבלה בין הצירופים "דקדוק הפה והאוזן" ו"זנות הפה והאוזן" חשובה בעיני, כאמור, רק בהקשר החיבור לעוז, אך החיבור אותו עושה הרמח"ל בין הראייה, הדיבור, והשמיעה כמרכיבים של מערכת חושים אחת שאין להפריד ביניהם קשור ישירות לעניינינו

²¹ עמוס עוז. 1986. *קופסה שחורה*. תל אביב: עם עובד.

²² רבי משה חיים לוצאטו. *מסילת ישרים*. פרק י"א: בפרטי מידת הנקיות.

²³ מתוך עמוס עוז. 2007. הרהורים על השפה העברית בתוך *זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני – מבט אנציקלופדי*. כרך שני. ירושלים: כתר. 347.

ומחזיר אותי אל שבכת הצירים ואל אחד מהנושאים שעניינו אותי במיוחד כקוראת: התנועה בין הכתב והכתיב לבין השפה המדוברת. עמדת היסוד של אורן היא ש"השפה היא בראש וראשונה השמעת צלילי דיבור מכוונים מפי אדם" ו"הכתב הוא מסירת מבע של שפה באמצעי לא קולי" (בראשית היה השפה 204).²⁴ המבע הממשי, התצפיתי של השפה הם ההגיים, להבדיל מהמונח התיאורטי, הפונמה, שההגה הוא ביצועה – את המבנה התיאורטי "אי אפשר לראות או לשמוע" (דקדוק הפה והאוזן, 59), אך המבע התצפיתי נגיש באמצעות החושים. הכתיבה, לדידו של אורן, היא תהליך יצירת הכתב, והקריאה היא תהליך הפיענוח שלו. השימוש בכתב לצרכי תקשורת מצריך יכולת הבעה בכתב והבנת הנקרא, מיומנויות שהן חלק מהיכולת האוריינית הכללית של האדם. מתוך עמדה זו מתייחד לכתב מעמד משני בהקשר דקדוק הפה והאוזן, גם אם אפשר כעיקרון לראות בטקסט הכתוב מבע תצפיתי, וגם אם אורן מקדיש לו תשומת לב מירבית במקומות אחרים בעבודתו.

עטיפת הספר, בעיצובו של אמרי זרטל, מציבה במרכז איור סכמתי של דמות מהסרעפת ומעלה, שלה כלי דיבור ואוזן, אך היא מחוסרת עין. זוהי גישה מקובלת להצגה חזותית של מערכות הקול והשמע, אך עבורי היה בה סמל למתח המאפיין את גישתו של אורן לטקסט הכתוב, שהרי אורן הוא בעל מודעות עמוקה למשמעות הטקסט הנראה לעין בהקשר הדקדוק, ובעבודתו התייחסות עקבית לכתב העברי כפגום מיסודו בשל שיטת הסימון הגרועה עליה הוא מבוסס. אורן הקדיש מזמנו לפיתוח הכתב הפונמי הבנוי להציע טיפול יסודי למה שהוא רואה כחולי הכתב העברי המקובל, וזו היתה נקודת החיבור החזקה ביותר שלי לעבודתו, אם כי משך השנים התרחקתי מהנושא.²⁵ שיטת התעתיק הפונמי אותה מציע אורן עוקבת אחרי מבנה המילה, והשימוש בה מאפשר, לדבריו, "לשחזר בקלות את המילה הכתובה לצורתה המקורית. נוכל לבטא כרצוננו (איש לפי חוקי הקריאה שהוא רגיל בהם), נוכל לתעתק כל טקסט עברי – מודרני או עתיק, ושום חיסרון מארבעת החסרונות של הכתב הנוכחי לא יימצאו בכתב המתועתק."²⁶ לאורך הספר נמצא הקורא בעמדת מתבונן, אך ברור שעליו לנקוט משנה זהירות בהבנת מה שהוא רואה. קיימים בספר מספר אזכורים לכך: כשהוא מסביר את השימוש בתעתיק, למשל, טוען אורן ש"הכתב הבינלאומי המשמש לבלשנות מקביל לגמרי לדיבור. יש בו רק שורה אחת של אותיות והן מסמנות את כל ההגיים או הפונמות של המילה לפי סדר הופעתם בדיבור. על כן, בכתב זה המילה הכתובה מקבילה למילה הנהגית והנשמעת, וללומד קל לראות אילו שינויים חלים במילה בתהליכים השונים הכלולים בדקדוק." (יב, הדגשה שלי) כשהוא מדבר על המושג (השגוי, להנחתו) של "חסרי

²⁴ עוזי אורן. 2013. *בראשית היה השפה*. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.

²⁵ את עבודת הדיסרטציה שלי הקדשתי לנושא ליטון הכתב העברי, ובין היתר עקבתי בה אחר מחשבותיו של אורן בנושא התעתיק. בהמשך השתמשתי משך שנים בתעתיק לצרכי למידה ותקשורת באמצעות דואר אלקטרוני. ראו:

Esther Raizen. 1987. *Romanization of the Hebrew Script: Ideology, Attempts, and Failure*. PhD Dissertation, The University of Texas at Austin.

קל היה לי, אם כך, לארגן את מחשבותי לגבי נושאים המופיעים בספר תוך שימוש בתעתיק, למשל במקרה של מילים המסתיימות במכפל שתנועת הברתן האחרונה היא פתח, צירה, או חולם לפי הסכימה אותה מציע אורן בעמודים 62 ואילך.

²⁶ הכתב הפונמי, שיחה עם עדי סתיו ואחרים. האייל הקורא 5.2.2003, <http://www.haayal.co.il/thread?rep=127999>, לטענתו של אורן ניסוחם של חוקי קריאה הוא משמעותי הרבה יותר מניסוחם של חוקי כתיבה. החסרונות אותם מונה אורן בכתב הם סימון של עיצורים בלבד; חוסר סימון של מכפלים; מילות השימוש הזעירות נכתבות בלי רווח אחריהן; או הו י משמשות לסימון תנועה וגם לסימון עיצור.

פא נון" הוא טוען שהמונח "חסר" מיוסד על מה שנראה בשפה הכתובה, "אבל התיאור של הדקדוק שלנו עוסק במבנה המילים ולא בצורת הכתיבה שלהן בלבד, ובמבנה הפועל [נפל] העיצור נ מתדמה ל-פ" ואינו חסר כשם שמציע הדקדוק המקובל שהתייסד על הלשון הכתובה (128). ב"כללים שגויים" מסביר אורן ש"הקוראים בספר המקרא בדורות מאוחרים יותר... כבר היה לפנייהם ספר המקרא כשהוא מנוקד, וההתבוננות שלהם בפרטי הניקוד הייתה מיוסדת על ההנחה שאות אשר יש בה נקודה צריכה תשומת לב מיוחדת." ("כללים שגויים" 100, בהתייחסות לבגדגפת) הנחה זו, והידיעות שנוצרו בעקבותיה, "מיוסדות על התבוננות בסימנים כתובים, אבל הן אינן חלק מן השפה עצמה, השפה שאנחנו מדברים בה, וכן הן אינן דרושות להכרתה." (שם, 101) ומכאן שלאורך הדורות נגרם נזק, ה"ניכר במיוחד אצל מי שהשפה העברית היא להם שפה שמדברים בה. להם לא חשוב איך כותבים אותה, ובוודאי לא חשוב להם אילו סימני ניקוד נמצאים במילה." (שם) לכאורה לפנינו גרסה של "לגמור עם הכתיב וכל זה", אך זו בוודאי אינה התפיסה המנחה את מי שמעמיד לעצמו כמטרה לספק לדובר הילידי באמצעות הספר "ידע מלא בניקוד העברית המסורתית" (י), בעייתי ככל שיהיה. בתגובה לדברי שתיל כותב אורן: "השפה השתנתה, כמובן... אבל הניקוד כל עוד מי שלומד עברית רוצה להכיר אותו – הספר חייב לתת אותו בשלמות. העברית כוללת את הניקוד שלה, יותר נכון את המבנים התיאורטיים שניתן להכיר על פי הטקסטים המלאים: אותיות וניקוד יחד." 27 ועוד הוא כותב: "נכתוב בימינו באיזו דרך שנכתוב... הכתב המסורתי המנוקד יהיה שמור עמנו תמיד כמגדלור המאיר לנו בנאמנות את המבנה הפונולוגי והמורפולוגי המלא של לשוננו. בכל עת, וסבורני שבכל רמת לימוד, כולל בית הספר היסודי, ראוי שנעניין בו מחדש ונשוב ונדון בבעיות הלשוניות של ימינו לפיו." (בראשית היה השפה 213) 28

את המתח שבין ה"נזק" אותו גרם הניקוד המסורתי (מערכת שהומצאה, לדברי אורן, לצורך איפשור הקריאה בטקסטים עבריים על ידי מי שאיבדו את העברית כלשון דיבור) לבין הערכת חשיבותו להבנת השפה של ימינו, ניתן אולי לתאר תוך שאילת ההבחנה אותה עושה יגאל שוורץ בין "ספרות הפה והאוזן" לבין "ספרות העין", צירופים שמבנם אף הוא מקביל לכותרת ספרו של אורן: האחת ספרות ערנית, תזזיתית וציבורית – אידיאולוגית-פוליטית ולרוב גם דידיקטית ולוחמנית, והשנייה ספרות המתבוננת במתרחש מסביב מתוך עניין הנמדד במושגים מנטאליים ופסיכולוגיים להבדיל ממושגים אידיאולוגיים ופוליטיים, התבוננות שאינה מובילה למעש של ממש. 29 כשם ששוורץ מוצא תחומים חופפים בעבודתם של סופרים המשתייכים במובהק לזרם זה או זה, אפשר לומר שאורן נע על קו התפר שבין "הפה והאוזן" לבין "העין", מאמץ גישה אידיאולוגית אקטיביסטית הבנויה על הדיבור והשמע, אך נקלע לאורך הדיון, בהכרח, לתחום

27 מסר מאורן אליי, 2.10.2018.

28 הדים לרעיון ההתבוננות בשפה של היום לאור הכתב המסורתי מופיעים לעיתים קרובות בדקדוק הפה והאוזן. ציונים לגבי תופעות שנהגו בשפה המקראית ולאחריה ואינן נהוגות בשפת ימינו מופיעים בסעיפים השונים, לדוגמה סימון הביצוע הרפה של ג-ד-ת שאינו מבטא את המצב הביצועי היום (16-17); חוקי היידוע שנהגו בניקוד המקרא אך אינם נהוגים בניקוד של ימינו (57); ניקוד מילת השאלה מה תמיד בקמץ לפי החלטת האקדמיה ללשון העברית (58); היאלמות היוד אחרי ו החיבור, מנהג ש"כמעט אינו נשמע בפי דוברי עברית בימינו" (113); צורת הנסתר-עבר בפעלים עומדים "לפי מסורת דקדוקית קפדנית שאינה נשמעת היום" (148); שלילת הבינוני ב"איך" שכיום כמעט ואיננה מצוייה (163) ועוד.

29 שוורץ מצביע על שני נוסחים סגנוניים בספרות העברית שנוצרה באירופה החל ממצחית המאה התשע עשרה: "ספרות הפה והאוזן" שצמחה והתפתחה בעיירות תחום המושב ברוסיה הצארית, ו"ספרות העין" שצמחה והתפתחה במרכז אירופה. ר' מאמרו מאבקים בין אשכנזים. אלכסון 20 במאי 2014, וספרו האשכנזים: המרכז נגד המזרח, אוניברסיטת בר אילן ודביר. 2014.

ההתבוננות והראייה. מי שמחפש ייצוג מלא יותר לגישת "העין" ולעניין הטקסט הכתוב ימצא אותו בפרקים השלישי והרביעי של *בראשית היה השפה* ובמאמרים רבים של אורנן. וכאן, אולי, המקום לומר שגם אם הקורא-המתבונן יבחין מדי פעם בחוסר אחידות בכתוב ובתעתיק (אימות הקריאה ואמות הקריאה באותו הסעיף 18; באותו התרגיל מאתיים נפש" ו"סאתים שעורים" 41; "ידיים מיובלות" אבל "רגלים ארוכות" 52, *hec* ו *hicim* במקום *heç* ו *hiççim*, 62, במקום *cadd* /*hit²kzba*/, 137 (ועוד), השיבושים הם מעטים יחסית למורכבות הגופנים ושיטות הייצוג הכתוב השונות בהן נעשה שימוש בספר.

והדבר מוליך אותי לשימוש שעושה אורנן עצמו, ובעקבותיו אחרים, בשמות תואר כקל, פשוט, אמיתי, מדוייק, מלא, וכיוצא באלה בהתייחסות להצגת הנושאים בספר – את אלה קיבלתי בהבנה מעורבת בספקנות לאורך העיון. העיקרון המוליך את אורנן לחיפוש עקבי ושיטתי אחרי הפשטות מובן אינטואיטיבית לכל מי שעסק אי פעם בעיצוב מערכות הבנויות על כללים או בתיאורן: "בימינו המודרניים, כותב אורנן, "לימד אותנו מדע הבלשנות שההיגוי, השואף לפשטות, לחיסכון במאמץ ולנוחיות, לא סביר שיהיו בו חוקים מסובכים. על יסוד הדברים האלה ניתן לקבוע כי גם הניקוד המסור בידינו ודאי בנוי על חוקי היגוי, ושעל כן ודאי יש בבסיסו חוקים פשוטים ונוחים." (*בראשית היה השפה* 207).³⁰ אך הפשוט והנוח לא איפיינו את נסיוני עם השפה לפני שהגיע לידי הספר ולא במהלך העיון בו. עבורי, אם כך, זוהי ציפייה שאינה קיימת, וודאי שאינה מתגשמת. מצאתי את עצמי לא אחת, במיוחד לקראת סוף העיון, חושבת במושגים של "הולך ומסתבך מסתבך והולך" כמאמרו של זך ("שיר ערב"). וזהו חלק מההנאה והאתגר והתסכולים ההכרחיים לכל מפגש עם מערכת מורכבת של כללים בעלי אופי הירארכי, שטיבם שהם פותחים בהצהרות כ"כל הברה פותחת בעיצור, ובאחד בלבד" (*הקדוק הפה והאוזן* 2) או כ"לעולם מלרע" ("ניקוד ע"י מחשב" 8), המשכם בסייגים המוכתבים על ידי מצבים ביצועיים שונים, וסופם שהם מסתיימים ברשימות חריגים או מילים מיוחדות או מילים שאינן מתאימות לכלל או נטיות מיוחדות וכיוצא באלה.³¹ וכך שגם את דברי זאב גלילי המופיעים על השער האחורי של הספר אולי לא הייתי כוללת במקום בו נכללו, ודאי לא כשאורנן עצמו מודה שההסתמכות על דרך המבטא הנכון כבסיס לחלוקה להברות, שאיפיינה את המהדורה המקורית של הספר, "אינה אלא משאלת לב."³² (203–202)

³⁰ וכדוגמה נוספת: הספר *המילה האחרונה - מנגנון התצורה של המילה העברית* (אוניברסיטת חיפה וכתר, 2003). שזיכה את אורנן בפרס בהט לספר העיון המקורי הטוב, מוצג על ידי בית ההוצאה לאור במילים "הספר מנסח בבהירות רבה את חוקי היצירה ואת חוקי הנטייה האמיתיים של המילים העבריות, ומראה עד כמה הם פשוטים ומדויקים, עד כמה מספרם מועט, ועד כמה הם מאפשרים אף ניסוח צורני מלא מותאם לתוכנות מחשב. תרשימי זרימה הערוכים בצורה מיוחדת נותנים תשובה מדויקת ומלאה לנטיית כל מילה, והם תחליף מלא, קל ונעים לכל "לוחות הפעלים" ו"לוחות השמות" ולכל הערות הדקדוק הפזורות במילונים, הנחשבים למכשיר הכרחי לכל דובר עברית כשהוא נזקק לנטייה מדויקת של שם או של פועל."

³¹ ור' בעניין זה הערתו של אורנן בדבר מציאותם של דקדוקים שונים ומספרים שונים של יוצאים מן הכלל בהתאם לכללי של כל דקדוק ("ניקוד ע"י מחשב"), ואת התעקשותו בעניין הצורך לכלול בדקדוק אותו הוא מציע הכל: "דקדוק שלם חייב להכיל גם רשימות מלאות של תופעות שאינן מתאימות לשום כלל. ולכן הכנסתי כל מיני תצורות נושנות. כל דקדוק הגון בכל שפה חייב לכלול הכול, וזה היה לי לכלל שנשמר גם במהדורה החדשה." (מסר מאורנן אלי, 2.10.2018) ואכן הוא כולל לאורך הדיון וגם בסוף *דקדוק הפה והאוזן* (218–219) רשימות חריגים מפורטות ומוערות, ועליהן כותבת ולן שהן "ירינינו פותרי תשבצים רבים."

³² העיתונאי זאב גלילי כותב בסקירתו את תנועת העברים הצעירים שהספר "הראה לנו פתאום שמי ששפתו הטבעית עברית איננו זקוק לכל הכללים הנוקשים של הדקדוק שנוצר בדורות שבהן העברית היתה שפה 'מתה'. די לך להאזין

ועוד מספר מחשבות מן הפריפריה

כמחשבה מסכמת אני נוטה לומר שגם כשאני קשובה לעצמי, כשם שמניח דקדוק הפה והאוזן כשהוא פונה אלי כקוראת, אין המדובר בקשב הנעוץ ישירות בעמדתני כדוברת ילידית: העיון שלי בספר בנוי בעיקרו על השפה הכתובה (והמושרת) ועל הרקע התרבותי שלי ופחות על השפה המדוברת השגורה בפי. החיבור החזק בין הנרטיב התיאורטי והתרגול המוצעים בספר לבין השפה הכתובה סביר שאינו מיוחד לי בלבד, וברור שאורן מודע לכך כשהוא מקפיד להביא הערות משלימות במקרים בהם השתנו הרגלי הניקוד (ר' הערה 28) ופחות במקרים בהם השתנו הרגלי הדיבור (ר', לדוגמה, ההערה על ה הבניין בהפעיל, בענת העבר, המנוקדת בסגול כשפא הפועל גרונית ובשורשים ג ל י, ל א י, פ ד י, ו ר א י, אך "בדיבור שלנו רבים מבטאים e סגול גם בפעלים אחרים בנטייה זו" (189) – יש להניח שבשלב זה רוב הקוראים ידלגו על ההערה, המשולבת בדיון על השורשים ה י י ו ח י ו נטייתיהם המיוחדות - גם אני פסחתי עליה והגעתי אליה רק בחיפוש מיוחד אחר אזכור התופעה].

כמי שכותבת מעמדה של קוראת בפריפריה, ומעבר לחופש שלקחתי לעצמי בעניין הנושאים בהם דנתי כאן ושלא כולם מהותיים לספר עצמו, אני מרשה לעצמי לחרוג ממטרותיו המוצהרות של הספר בכיוון נוסף ולחשוב מה אני יכולה לקחת ממנו לצורך עבודה עם תלמידי, גם כשברור לי לחלוטין שאינו מיועד לכך. שמואל בולוצקי מציע במאמרו "הוראה ישירה של כללי הדקדוק בשיעורי עברית בחו"ל – כן או לא?" את העקרונות הבאים בנושא לימוד כללי הדקדוק: נְלַמֵּד רק כללים פשוטים ושקופים המכסים את מרבית הנתונים; נְלַמֵּד כללים לשוניים "מומצאים" ש"עובדים" יותר טוב מכללים נורמטיביים שאיבדו את שקיפותם; נְלַמֵּד כללים נורמטיביים תוך התעלמות מהפרות טבעיות של הכלל המופיעות אפילו אצל דוברים ילידים.³³ גישתו של בולוצקי, המקובלת עלי, מאפשרת לי לבחור כללים וקטעים המתאימים לי ולתלמידי מתוך דקדוק הפה והאוזן, מבלי להיכנס לפרטי פרטים או למחלוקות הכרוכות בהצגת הדברים. השאלה, למשל, האם מדובר בשלוש פונמות /ב/ /כ/ /פ/ שלכל אחת מהן שני ביצועים, קשה ורפה, או בשש פונמות נפרדות (6), מעסיקה את אורן ואת החולקים עליו, אך אינה מהותית לקוראת כמוני בסביבתה המיידית. אני שמחה לאמץ את עמדתו של אורן בעניין שלוש הפונמות, או את רעיון "מעמד הפועל כמעמד הנסמך", גם אם אני מודעת להשגות עליהם (ר' פלורנטין 182, 187), כיוון שאלה "עובדים" עבירי. אשמח להשתמש ברעיון הצליליות כמפתח להבנת מבנה ההברות במילים הפותחות בצרור (22 ואילך), עם דוגמאות כ drakim → dra-kim brazim → bra-zim אבל yladim → ye-la-dim; בקטע העוסק במילים שוות משקל (33) כולל הדוגמאות אותן מביא אורן; בדיון בה הידוע, מילת היחס מ, מילת הקישור ש, ומילת השאלה מה (56 ואילך); בסעיפים אודות המשמעויות הכלליות לבניין ולענת (156 ואילך³⁴), ועוד ועוד.

לצלילים היוצאים מפיך, כדי לדעת איך לנקד, ומה השורש והבניין וגיזרה וההטיה וכל שצריך לדעת, "קטע המופיע על השער האחורי של דקדוק הפה והאוזן. ר' זאב גלילי. 2008. אהרן אמיר אחרון הכנענים.

<http://www.zeevgalili.com/2008/03/649>

³³ בולוצקי, שמואל. 2016. הוראה ישירה של כללי הדקדוק בשיעורי עברית בחו"ל - כן או לא? בתוך עברית בקוונה תחילה: קובץ מאמרים מתוך הכינוס הבין-לאומי המקוון להוראת העברית כשפה נוספת לאוכלוסיות מגוונות בארץ ובעולם. תל-אביב: מכון מופת. 13.

³⁴ אני נמצאת בשלבי תכנון של קורס אינטנסיבי לדוקטורנטים שעברו הכשרה רחבה בעברית מקראית ומבקשים להגיע לרמת מתקדמים בעברית מודרנית - עבור אלה דיון מורחב במשמעויות הענת בעברית המקראית והמודרנית יהיה דבר

ובוודאי בכתב הפונמי אותו אני מוצאת אמין ושימושי. ויסולח לי אם אני מחפשת בספר מה שלדעת מחברו אינו כרוך כלל בתכלית ההוראה – זוהי, כמדומני, זכות השמורה לי כקוראת ועליה אני מודה.

Esther Raizen

The University of Texas at Austin

raizen@austin.utexas.edu

של מה בכך. אך לאחרים די, להבנתי, בהכללות מסוג "השימוש העיקרי של הצורות [בענת העבר] - לספר על פעולה שנעשתה" ו"השימוש העיקרי של הצורות [בענת העתיד] - לספר על פעולה שתיעשה." (162)